

Міністерство освіти і науки України  
Український католицький університет  
Факультет суспільних наук

Кафедра соціології

Дипломна робота на тему:  
**Політична складова інституційного релігійного дискурсу (на прикладі  
проповідей очільників церков України)**

Виконала студентка 4 курсу  
бакалаврату за спеціальністю  
“Соціологія”, групи – ССО-17Б  
Буць Оксана Олегівна



Науковий керівник:  
К. соц. н. Миронович Д.В.

Львів 2021

## Зміст

<b>Вступ</b> .....	03
<b>Розділ I.</b> Теоретичні засади роботи .....	07
1.1. Соціологічний підхід до розуміння поняття релігії .....	07
1.2. Соціологічний підхід до розуміння дискурсу та дискурс-аналізу. Релігійний дискурс .....	09
1.3. Політична складова релігійного дискурсу в сучасному українському суспільстві .....	15
1.4. Теоретична рамка дослідження .....	19
<b>Розділ II.</b> Методологічні засади роботи .....	21
<b>Розділ III.</b> Результати дослідження .....	27
3.1. Аналіз проповіді Предстоятеля УПЦ (МП) .....	27
3.2. Аналіз проповіді Предстоятеля УПЦ (КП) .....	29
3.3. Аналіз проповіді Предстоятеля УГКЦ .....	31
3.4. Аналіз проповіді Голови ВСЦ ЄХБ .....	34
3.5. Порівняння політичної складової релігійного дискурсу церков України .....	37
<b>Висновки</b> .....	39

## Вступ

**Актуальність теми.** За результатами національних щорічних моніторингових опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України, упродовж 1992-2013 років інститут церкви мав найвищий рівень довіри громадян серед усіх інституцій. Середній бал довіри до церкви та духовенства у ці роки становив 3-3,5 за 5-бальною шкалою. Вищою, ніж довіра до церкви, була зафіксована тільки довіра до сім'ї, друзів, колег, співвітчизників, але не до соціальних інститутів. Варто також зазначити, що у рейтингу довіри 1992-2013 років наступні сходинки після церкви займали астрологи та ЗМІ. Саме ці інститути мали найбільший вплив на людську свідомість, ретранслюючи наративи, вигідні інституту чи певним його представникам [13, с.442].

Після 2014 року ситуація почала змінюватися: перші сходинки у рейтингу рівня довіри почали очолювати інші інституції. В той же час, довіра до церкви та духовенства залишилася незмінно високою. За даними загальнонаціонального дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в лютому 2019 року, 61% українців довіряють інституту церкви, що є четвертою позицією після волонтерських організацій (67%), ЗСУ та Державної служби з надзвичайних ситуацій (61%) відповідно [3].

Важливою є також і роль церкви в публічній сфері. В Україні прикладами цього можуть стати участь церков різних конфесій у Революції Гідності, висловлення предстоятелями думки стосовно тих чи інших політичних процесів. Варто відзначити використання згадок про церкву в гаслах і програмах політичних партій, а також процес створення та становлення ПЦУ 2018-2019 роках. Тема цього дослідження є особливо актуальною в умовах інформаційної війни Російської Федерації проти України.

Українські та закордонні дослідники вже помічали вплив конфесійної приналежності на електоральну поведінку виборців [47]. Згідно досліджень Центру Разумкова, 9,5% вірних УПЦ (МП) підтвердили, що позиція їхньої церкви щодо політичних питань частково або повністю впливає на їхню думку. Серед вірних УПЦ (КП) таких було 12,3%, а УГКЦ - 24,2%. Реальні показники можуть бути вищими за рахунок впливу непрямих інтенцій, тобто без усвідомлення самих вірян. Відсоток тих, хто заперечує факт впливу коливається від 14% до 19% у різних конфесіях [25, с.452].

Вплив церкви може поширюватися не тільки на релігійні настанови, а й на політичні погляди громадян. Він може відображатися як на найвищому рівні (виголошуватися очільниками церков, публікуватися на офіційних сторінках чи сайтах деномінацій), так і транслюватися через звичайних священників до прихожан храму безпосередньо під час відвідин богослужінь. В межах роботи ми розглядатимемо перший варіант, адже це допоможе нам з'ясувати офіційну позицію деномінацій.

В першому розділі ми сформуємо та окреслимо теоретичну рамку дослідження. Проаналізуємо вже існуючі напрацювання дослідників та, на їх основі, спробуємо зрозуміти роль інституту церкви в сучасному суспільстві. Також дослідимо поняття дискурсу та з'ясуємо можливість поєднання релігійного та політичного дискурсу в жанрі проповіді.

У другому розділі цієї роботи ми зосередимося на емпіричній частині: обґрунтуємо обрану методологію, перевіримо гіпотези, опишемо основні результати нашого дослідження.

**Мета** – виявити відмінності політичної складової проповідницького релігійного дискурсу найчисельніших церков України. Для досягнення окресленої мети треба розв'язати наступні завдання:

- розглянути роль та місце релігії в сучасному суспільстві крізь призму сучасних соціологічних теорій релігії.

- систематизувати основні соціологічні підходи до поняття дискурсу: релігійний та політичний дискурс, їх поєднання у жанрі проповіді.

- обрати та обґрунтувати методологію для дослідження: критичний дискурс-аналіз

- виявити політичну складову проповідницького дискурсу церков: приклад проповідей та послань предстоятелів церков.

- здійснити порівняльний аналіз політичної складової проповідницького дискурсу церков (УПЦ, ПЦУ, УГКЦ, ЄХБ, мусульманської спільноти в Україні).

### **Об'єкт**

*За критерієм загальної проблеми* - інституційний релігійний дискурс на прикладі промов та проповідей очільників церков України.

*За критерієм носія проблеми* – очільники церков України

**Предмет** - політична складова проповідей та промов очільників церков України.

### **Теоретико-методологічні засади дослідження:**

**Дослідницьке питання:** Чи існують відмінності змістовного наповнення політичного дискурсу в проповідях очільників українських церков?

### **Методи дослідження та емпірична база**

Аналіз емпіричного матеріалу базується на основах критичного дискурс-аналізу (КДА), запропонованого Н.Феркло. Так в межах цієї роботи ми звертаємось до тривимірної аналітичної моделі, яка передбачає аналіз дискурсивної практики (пошук інтердискурсивності та інтертекстуальності), аналіз власне тексту (підбір слів, метафор, граматичні особливості промови) і аналіз соціальної практики (контексту).

Дослідження політичної компоненти обмежиться аналізом ставлення очільників церков до Російсько-Української війни, що триває з 2014 року.

Для аналізу було обрано 4 церкви з найвищими показниками конфесійної приналежності: саме УПЦ (КП), УПЦ (МП), УГКЦ та одну із протестантських церков, ВСЦ ЄХБ [14, с.24].

Для написання роботи було використано 12 проповідей очільників найчисельніших церков України (по три промови кожного очільника). Тексти або відео проповідей взяті з онлайн-ресурсів, доступних для загального перегляду (офіційні сайти/сторінки церков чи їх очільників, новинні видання та ін.).

### **Резюме висновків**

В результаті дослідження ми з'ясували, що рамкою, що визначає змістове наповнення політичної складової релігійного дискурсу є конфесійна приналежність промовця. Таким чином, політичний дискурс церков України різниться. Політичну складову дискурсів УПЦ КП та УГКЦ можна назвати проукраїнською, тоді як УПЦ МП та ВСЦ ЄХБ можна, радше, охарактеризувати як миротворчі.

### **Структура роботи**

Дипломна робота складається зі: вступу, 3 розділів, висновків та списку джерел та наукової літератури, який налічує 68 позицій.

## Розділ I. Теоретичні засади роботи

### *Розділ 1.1 Соціологічний підхід до розуміння поняття релігії*

Для того, щоб дослідити політичну складову релігійного дискурсу, ми окреслимо основні поняття, якими будемо оперувати в роботі. Тому в цьому розділі розглянемо детально соціологічні підходи до бачення релігії, політики та дискурсу. Спробуємо зрозуміти, як ці феномени можуть бути об'єднані в жанрі проповіді.

Деякі сучасні дослідники соціології релігії притримуються думки про секуляризацію суспільних процесів. Це, наприклад, прихильник теорії секуляризації, канадський науковець Чарльз Тейлор, або засновник теорії деприватизації релігії, іспано-американський соціолог Хосе Казанова (хоча й розглядає її в іншому ключі, ніж, наприклад Ч.Тейлор) [28]. Проте, перш ніж перейти до розгляду сучасних теорій, варто звернутися до класиків.

Кожен із трьох «батьків» соціології трактує релігію в інакший спосіб. Підходи Е.Дюркгайма, М.Вебера та К.Маркса різнилися методологічно, проте ніхто із трьох науковців не заперечував важливий вплив релігії на спільноти протягом всієї відомої дослідникам історії суспільства [39, с. 327-329]. Е.Дюркгайм у своїй праці «Елементарні форми релігійного життя» пояснює релігію як вірування і практики, що поєднують тих, хто їх дотримується [23, с. 25-47]. Тобто, для Е.Дюркгайма функція релігії – в соціальній єдності та інтеграції. М.Вебер бачить релігію, як специфічний спосіб надання сенсу людському існуванню [20, с. 191-193]. Тобто, за його логікою, релігія – це система смислів. К.Маркс називає релігії «опіумом народу», адже, згідно його теорії, релігія виконує ілюзорно-компенсаторну функцію, тобто легітимізує наявний соціальний лад [34, с. 8]. Е.Дюркгайм і М.Вебер були згодні, що релігія стає не потрібною людям, але посилялися на різні причини. Перший – на диференціацію соціальних інститутів. Другий – на розчаклування світу, тобто, на

заміну релігійних пояснень природних процесів науковими. Класики пояснюють процес секуляризації як наслідок модернізації.

Продовження ці теорії знайшли у роботах таких неокласиків, як Т.Лукман, П.Бергер, Б.Вілсон та К.Доблер. К.Доблер пояснив термін «розчаклування світу» як заміну тверджень гіпотезами, а Біблій – енциклопедіями [53, с. 4]. Праці неокласиків частково подібні між собою. Деякі з авторів навіть писали спільні роботи. П.Бергер у своїй неокласичній теорії секуляризації наголошував на тому, що релігійні інститути не зможуть більше контролювати інші сфери життєдіяльності, та що люди почнуть дивитися на світ як власники свого життя [46, с.127-154]. П.Бергер висуває тезу про «невидиму секуляризацію», що відбувалася, на думку автора, у 1950-их роках. Тоді релігія, нібито, переживала «золотий вік», хоча, насправді, релігійна складова американських церков та деномінацій стабільно зменшувалася. П.Бергер характеризує релігію як Священну завісу, яка відділяє людей від профанного, а також від хаосу [17, с. 25].

Існує також «нова парадигма»: теорія раціонального вибору, або теорія релігійного ринку, засновником якої є А.Сміт; проте найбільш детально вона описана у працях Р.Старка та В.Бейнбриджа [65, с. 56]. Мова йде про релігійний ринок, адже вчені припускають, що в основі релігійних стосунків є економічні. Р.Старк та В.Бейнбридж вводять поняття «компенсатори», за допомогою якого пояснюють раціональну частину релігійності. Церква пропонує вічне життя чи інші винагороди, як компенсацію за певні вчинки людей під час земного життя. Релігійний плюралізм сприяє переміщенню вірян між різними церквами. Якщо людям не подобаються компенсатори однієї церкви, вони, як у економічних відносинах, можуть обрати для себе іншу.

«Стара» та «нова» парадигми існують паралельно. У 70-тих роках ХХ ст. П.Бергер помічає зростання попиту на релігію та у 1979 році видає «Єретичний імператив», у якому визнає, що прогнози стосовно тотальної секуляризації не справилися [45]. Автор пояснює «єресь» як вибір. На думку П.Бергера, є три



можливі варіанти розвитку сучасної теології, що можуть вивести релігію, зокрема християнство, із кризи: дедуктивний, редукований та індуктивний [45, с. 70]. У цій праці автор зізнався, що переоцінив вплив секуляризації, та окреслює поняття десекуляризації або релігійного відродження.

Одним із найвидатніших прихильників теорії секуляризації сучасності є канадський філософ Ч.Тейлор, котрий розкриває тему глобальної секуляризації світоустрою у праці 2007 року «Секулярна доба». Не зважаючи на те, що його попередники, зокрема, П.Бергер, відійшли від переконань про секуляризацію, Тейлор описує її як глобальний процес. Принципи індивідуальної релігійної свободи, держави, що захищає, а не регулює релігії, а також релігійного плюралізму, як позитивного явища, фігурують як основні у доробку автора [38, с.153-209].

С.Карасьова та Е.Шкуркова визначають релігійність як міру впливу релігії на свідомість та поведінку індивідів і груп [29, с. 126]. Релігія та релігійність справді можуть бути мотиваторами соціальних дій, а якщо публічні релігії беруть участь у громадському житті та політиці, то, цілком можливо, що релігія може впливати і на політичні погляди релігійних людей.

## *Розділ 1.2 Соціологічний підхід до розуміння дискурсу та дискурс-аналізу. Релігійний дискурс.*

Дискурс є широко досліджуваною темою не тільки у соціології – ним цікавляться лінгвісти, політологи, філософи, маркетингологи. Соціологи розуміють дискурс як соціальну практику, висловлену в символах (мові, текстах, жестах) що використовуються за певними соціальними інструкціями. Предметом дискурс-аналізу часто є не сам дискурс, а можливі його наслідки. Кожна окрема галузь має свій власний дискурс, наприклад, медичний, юридичний, політичний, військовий, релігійний. Релігійний дискурс цікавить соціологів, богословів та лінгвістів у однаковій мірі, але з різних перспектив. Якщо лінгвісти досліджують

спосіб формування тестів, лексико-граматичні особливості, то соціологів більше цікавить зміст і контекст [19, с.107].

Розвиток аналізу дискурсу, як такого, бере витоки від праць структураліста Ф. де Соссюра, який приділяв значну увагу лінгвістиці. Він вважав, що це не люди вкладають сенси в мову, а, навпаки, світ людей формується структурою мови. Наступником де Соссюра став антрополог К.Леві-Стросс, для якого мова також була базовою одиницею аналізу та ключем до розуміння суспільного устрою [60]. Далі бачення дискурсу трансформувалося – утворилося декілька основних підходів до його аналізу. Ми коротко розглянемо критичний, постструктуралістський та культурний дискурс-аналізи [26, с.237]. Усіх їх можна застосовувати за певних обставин.

Засновник культурологічного підходу, Ши Сю, розуміє дискурс як культурний феномен, відповідно, враховує історичні і культурні особливості. Через це Ши Сю відмовляється від стандартної універсальної методології та стверджує, що аналізувати дискурс різних культур також потрібно неоднаково. Оскільки ми зупиняємося здебільшого на аналізі українського контексту, варто звернутися і до інших підходів [26, с. 241].

Серед постструктуралістів – відзначимо Ж.Дерріда та М.Фуко. Якщо Дерріда у своєму методі деконструкції зосереджувався на мові як на письмі та театральному мистецтві, то Фуко – на співвідношенні влади і знання. Визначення дискурсу М.Фуко звучить наступним чином:

«Ми будемо називати дискурсом групу висловів постільки, поскільки вони відносяться до однієї і тієї ж дискурсивної формації. Дискурс будується на обмеженій кількості тверджень, по відношенню до яких можна визначити групу умов їх існування. В цьому значенні, дискурс не ідеальна, безчасова форма [...], це фрагмент історії [...], який накладає свої власні обмеження, пропонує своє ділення на частини, свої трансформації, специфічні способи темпоральності!» [42, с.71]

У цьому визначенні можна поставити 3 наголоси: дискурс – набір текстів однієї тематики, певного часового періоду, що накладає свої власні обмеження та трансформації, тобто, наділений певною владою.

В роботах М.Фуко виділяють два умовні етапи дослідження дискурсу: археологічний (історичний наголос, динаміка зміни дискурсу в різних епохах) та генеалогічний (дослідження влади/знання). В межах останньої концепції дискурс – не відображення реальності, а її творець [42, с.35-39].

М.Фуко приділяє увагу «істині», але – на різних етапах – розуміння цього поняття теж різниться. На археологічному етапі – істину автор розглядає, як систему процедур для створення та поширення певних переконань. На генеалогічному – що істина створюється в системі влади. Незалежно від етапу творчості, М.Фуко вважає істину недосяжною. Дискурсивні процеси потрібно аналізувати так, аби зрозуміти, яким чином дискурс створює враження правдивості чи неправдивості «істини» [43, с.38-39]. Питання істини в дискурсі є важливим для цієї роботи, адже далі я буду розглядати релігійний дискурс, котрий є одним із небагатьох, що претендує на беззаперечну істинність свого послання.

Критичний дискурс-аналіз (КДА) розглядає дискурс як взаємодію тексту і контексту. Говорячи про КДА, зазвичай цитують Н.Феркло, який пише про відносини між дискурсом та такими соціальними елементами як ідентичність, влада, ідеологія. [55, р. 178–179]. Дискурс в КДА – це спосіб певних груп зберегти свої позиції в суспільстві та вплинути на суспільну думку через поширення свого світобачення. В кожній комунікативній дії Н.Феркло вбачає [36, с.101]

- текст;
- дискурсивну практику;
- соціальну практику;

Відповідно до цього, він акцентує увагу на створенні, сприйнятті та інтерпретації текстів. Тому і структурує сам аналіз, включаючи до нього міждисциплінарні методи [36, с.101]

- повний лінгвістичний аналіз тексту;
- макро-соціологічний аналіз соціальної практики;
- мікро-соціологічний аналіз соціальної практики;

Такий підхід допомагає зрозуміти можливі наслідки інтерпретації певного дискурсу, до того ж, він концентрується на розумінні дискурсу як способі впливу на суспільну думку. З огляду на це ми можемо використовувати критичний дискурс-аналіз у нашій роботі.

Релігійний дискурс – це всі первинні та вторинні релігійні тексти у ситуації взаємодії. До первинних належать, в першу чергу, Святе Письмо та різні молитви, притчі, псалми. Вторинні – це людська інтерпретація первинних, наприклад, сповідь, духовна бесіда чи проповідь [18, с.62]. І первинний і вторинний дискурс має на меті вплинути. Об'єкт впливу різниться, в залежності від ситуації. Первинний релігійний дискурс, зокрема, молитва, зазвичай, використовується людиною, як пошук підтримки з боку Бога чи церкви. Первинний, зокрема, текст самого Святого Письма – це своєрідний спосіб та церкви вказати людині «правильний шлях», тобто, теж свого роду вплив. Вторинний – у вигляді проповідей, послань чи духовних розмов – часто використовується священнослужителями для пояснення Святого Письма, тобто донесення до вірян догм християнства, що також є способом певного впливу. Вплив - не однозначний термін. Його вживають як у позитивному, так і в негативному контексті, адже вплив буває різним, в залежності від того, хто і з якими намірами його здійснює.

Існує інституційний, неінституційний та приватний релігійний дискурс. Інституційний дискурс - це той, що формується у традиційних, історично сформованих віровченнях. Неінституційний - квазірелігійність, або “нова релігійність”. Приватний - це взаємодія людини з надприродними силами, у які вона вірить, поза інституціями, тобто поза традиційними церквами чи новими релігійними рухами [44, с.135].

В межах цієї роботи ми будемо працювати з вторинним інституційним релігійним дискурсом - з жанром проповідь/послання.

«Проповідь - це промова, здійснена адресантом перед масовим адресатом з ціллю здійснення релігійно вмотивованого впливу на останнього.» [31, с.111]

Іншими словами, це своєрідне ораторство, що сповіщає про важливі положення віровчення, та складається з етичних вимог. Це є нерелігійне визначення проповіді. З релігійної точки зору проповідь - це тлумачення Святого Письма. Проповідь носить сакральний характер [31, с.110].

Існує багато класифікацій проповідей в залежності від сфер зацікавлень дослідника. Тут розгляну класифікацію за ціллю та мірою впливу на слухача. Виділяють такі типи проповіді:

- інформаційна
- агітаційна
- маніпуляційна (тут: спонукальна)

Кожен тип має у собі підтипи, проте заглиблюватися у них усіх в межах цієї роботи немає сенсу. Інформаційна проповідь (сповіщення, пророцтво, повчання) має на меті донесення певної інформації та пробудження зацікавлення в слухачеві, бажання дізнатися більше. Агітаційна проповідь відрізняється від інформаційної метою закликати слухача до певного типу мислення. У ній присутні певні логічні докази, що мали би схилити адресата приєднатися до думки адресанта [31, с.110]. Маніпулятивний тип проповіді є неоднозначним, адже слово “маніпуляція” зазвичай вживається у негативній конотації, воно означає підміну інтересів слухача інтересами мовця. Часто маніпуляція заснована на брехні чи ілюзії. Тому ми не станемо застосовувати цей термін по відношенню до проповіді. Ми замінимо його терміном “спонукальна”, адже мета цього типу проповіді, на відміну від двох попередніх (бажання знати та думати певним чином), є саме спонукання до певних дій. Більшість проповідей можна віднести одразу до трьох типів, тому ця класифікація є умовною. В межах дипломної роботи мене цікавлять саме агітаційні та спонукальні проповіді, а саме такі, що можуть містити політичну складову.

Існує також класифікація за темою. Серед типів цієї класифікації є проповідь-панегирик, що присвячена церковному календарному рокові,

проповідь-пояснення, що трактує Святе Письмо, катехитична, догматична та інші. Серед них нас цікавить публіцистична проповідь, в основі якої - запити сучасності [31, с.113]. Вона виникає як реакція священнослужителя на проблеми, що існують в сьогоденні. Публіцистична проповідь також здебільшого підкріплена навчанням із Святого Письма, проте не виникає з нього.

Тема запропонованої роботи стосується безпосередньо релігійного дискурсу, проте йдеться про його політичну складову, тобто маємо поєднання двох дискурсів - релігійного і політичного. Є два основних підходи розуміння дискурсу в політиці. Перший полягає в аналізі завершеного фрагменту тексту, який має конкретну сюжетну лінію, наприклад промови політиків чи матеріали ЗМІ. Мета аналізу - зрозуміти внутрішню логіку створення тексту та те, як він імплементується в реальність [37, с.3]. Другий підхід розглядає дискурс як комунікативну подію між мовцем і слухачами, тут дискурс - це "соціальний діалог" між інститутами, наприклад урядом, парламентом, партіями [37, с.7]. Не зважаючи на те, які саме тексти чи діалоги аналізують політичні дискурс-аналітики, вони часто згодні з тим, що:

"Політична мова і є політична реальність, мова є інтегральним елементом політичної сцени - не просто інструментом для опису подій, але й частиною подій, яка здійснює сильний вплив на формування їх значення, сприяючи оформленню політичних ролей, що визнають і політичні діячі, і суспільство в цілому" [59, с.189]

Ми не можемо назвати священнослужителів політиками, і релігійна мова не завжди є мовою політичною. Проте політика пронизує більшість сфер суспільства, в тому числі і релігійну. [40]. Тому політичний дискурс, орієнтований в основному на владу, поєднується також і з дискурсом релігійним. Релігійний дискурс, як і політичний, мають на меті схилити слухачів думати чи діяти певним чином, тому їх поєднання є можливим. Релігійний дискурс, зокрема проповіді, для постійних слухачів є авторитетним, адже він здійснюється з посиланням на Святе Письмо як на першоджерело.

Ще одним фактором переконливості може виступати позитивне ставлення до промовця як до представника релігійного інституту [33, с.170-173]. Позитивним ставленням до себе володіють не всі представники політичних сил, тим більше, що конкуруючих партій є декілька, тоді як практика відвідувати богослужіння декількох церков одночасно майже відсутня. Це означає, що слухач у церкві систематично взаємодіє з мовцем, якого сприймає як авторитет. Тут ідеться не обов'язково про співпрацю релігійних та політичних інститутів, а про дискурс, який формується в залежності від контексту та одночасно створює контекст, володіючи силою примусу.

Для того, щоб дізнатися про політичну позицію (якщо така наявна) певних інститутів, зокрема християнських церков України, які ми досліджуємо в межах цієї роботи, потрібно звертатися саме до дискурс-аналізу.

### *Розділ 1.3. Політична складова релігійного дискурсу в сучасному українському суспільстві*

Поняття “десекуляризації” П.Бергера відповідає поняттю “деприватизації релігії” Х.Казанови. Звернемося до праць останнього “Публічні релігії в сучасному світі”, а також “По той бік секуляризації” та «Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація», які є доповнені новими статтями та критичним аналізом автора своїх прогнозів. У першій із перелічених книг автор зазначає, що релігії відмовляються приймати маргінальну роль, зарезервовану теоріями модернізації та секуляризації. [48, с.5]

Х.Казанова проаналізував низку подій, що мали місце у ХХ столітті на різних континентах і виявив, що відбувається цілком протилежний домінуючому погляду процес - деприватизація релігії. Зокрема автор наводить приклад Громадянської війни в Іспанії 1936-1939 років, важливим актором якої була саме церква, і в результаті якої до влади приходять диктатор Франциско Франко. Також – приклад залученості Католицької церкви Польщі, зокрема і Папи

Римського Івана-Павла II (Кароля Юзефа Войтили) до політичних процесів, а саме створення руху Солідарність та повалення комуністичного режиму.

У своїй праці Х.Казанова виділяє такі рівні публічності релігії [48, с.134]:

- державні інститути
- політична сфера
- громадянське суспільство

Про публічну релігію на політичному рівні дослідник відгукується таким чином:

«Релігії, що мобілізують свої інституційні ресурси для участі в політичній боротьбі через різного роду партії, громадські рухи або лобістські групи – це приклад публічної релігії та рівні політичного суспільства» [28, с.12].

«З концептуального погляду, публічна релігія на рівні політичного суспільства – це колективна самоорганізація та мобілізація релігійних груп (разом з їх інституційними ресурсами) як «груп за інтересами», що змагаються з іншими аналогічними групами за те, щоб мати зреалізувати свої ідеальні й матеріальні інтереси на політичній арені» [28, с.20].

Тематику публічності та політичності релігій досліджують також і богослови, зокрема український дослідник К.Говорун, який є архімандритом УПЦ (МП). У праці «Політичне православ'я: доктрина, що розділяє церкву», поєднання політики та релігії автор називає «неортодоксальною ортодоксією», тобто вважає відхиленням від християнських ідей.

«Модерні політичні ортодоксії можна також описати як ідеології, вбрані у богословські шати» [32, с. 19]

Автор наводить приклади як православних, так і католицьких церков, що активно співпрацюють з державою на політичному рівні, зокрема церкви Росії, Греції, Румунії. Проте поза його увагою залишається ситуація в Україні, а також метод проповідництва як передача політичних ідеологій населенню. На думку К.Говоруна, секуляризація могла би бути корисною церкві, звільнюючи її від політичних обов'язків, проте цього не відбувається – християнські церкви



продовжують брати участь в політичних процесах, деколи не приховуючи цього факту.

Наразі в українському суспільстві немає релігійної монополії, адже в Україні співіснують кілька основних деномінацій, зокрема ПЦУ (колишні УПЦ КП та УАПЦ), УПЦ (автономія в рамках РПЦ) та УГКЦ. Згідно даних Інституту Соціології НАН України, саме до цих конфесій відносить себе більшість громадян. Починаючи з 2015 року починає збільшуватися кількість вірян, що відносять себе до протестантизму [13, с.522]. Також релігійний плюралізм на території України підтверджують функціонування Римо-католицької церкви, юдейської та мусульманської спільноти.

Теорії та концепти Г.Деві теж можуть частково пояснити релігійне піднесення та високу залученість церкви в сучасній Україні. Збільшення числа тих, хто відносить себе до певної релігії у 2013-2015 роках може бути пов'язане саме зі складною політичною, економічною та соціальною ситуацією в країні. Авторка пояснює це феноменом “vicarious religion”. За Деві, у суспільстві віруючих та практикуючих людей (віра + приналежність) є меншість людей, в той час як більшість тільки схвалюють релігійну партисипацію меншості [52]. На емпіричних даних ми це проілюструємо в методологічній частині. Для розуміння поняття “vicarious religion” також варто знати попередню концепцію Г.Деві: *believing without belonging* [51]. Люди можуть вірити, проте не відносити себе до конкретної релігії, і навпаки, відноситися до певної релігії, але не вірити у те, що проповідує церква.

Хоча на конституційному рівні держава та церкви - сепаровані, багато аспектів функціонування церков як інституцій регулює саме держава. Такими аспектами можуть бути реституція церковного майна, звільнення від деяких податків та митних зборів, залученість релігійних організацій до освітнього процесу. За В.Єленським, саме така співпраця є однією з причин тісної комунікації між керівництвом церков та держави в Україні. В деяких випадках це призводило і до фактичної залежності перших від других. Проте не завжди

висловлення позиції стосовно політичних питань є наслідком певних домовленостей між церквами та владою. Деколи підтримка чи критика певних дій влади може бути зумовлена ціннісними засадами та уявленнями представників церкви про політичну ситуацію в країні. [25, с.455].

Церкви, зокрема їх офіційні очільники та інші представники, нерідко були залучені до виборчих процесів, а саме до виголошення чіткої позиції про підтримку або критику, певних кандидатів чи партій. Такий феномен простежується від здобуття Україною незалежності до теперішніх часів [25, с.451]. Так ще у 1991 році УАПЦ висловлювало чітку підтримку незалежної, не комуністичної України, тоді як УПЦ підтримували збереження Союзу. В той же час відбулися і перші спроби отримання автокефалії для Української церкви (за участі Л.Кравчука), проте РПЦ такого не допустило. Через це митрополит Філарет (Денисенко) зініціював створення незалежної від РПЦ УПЦ Київського патріархату, яка довгий час не могла отримати визнання від світової православної спільноти. Деякі наступні президенти України піднімали питання автономії, розуміючи вплив Московського патріархату на українську церкву [25, с.395]. Проте тільки через 27 років після першої спроби УПЦ КП та УАПЦ об'єдналися в ПЦУ та отримали декрет про автокефалію від Вселенського Патріарха (Томос).

Л.Кравчук підтримував створення автокефальної Української Церкви, тоді як Л.Кучма, навпаки, визначав “канонічність” за УПЦ (МП). Проте згодом Кучма намагався налагодити стосунки з усіма церквами задля забезпечення підтримки його політики [25, с.395]. Наступний президент України, В.Ющенко висловлював чітку позитивну позицію стосовно об'єднання всіх православних церков, де факто, на базі УПЦ (КП), яка, у свою чергу, також активно підтримувала його політику стосовно цього та інших питань. Наступник Ющенка В.Янукович продовжив зигзаго-подібну тенденцію, підтримуючи тісні відносини із УПЦ (МП). Він також мав своєрідний план об'єднання православних церков, проте вже на базі Московського патріархату [25, с.438].

З часів отримання незалежності Україною, УГКЦ також намагалася здобути патріарший статус та легалізувати свою діяльність. Проте представники УГКЦ трималися осторонь православних конфліктів та тим часом займалися внутрішнім розвитком, здебільшого на теренах західної України.

В Україні також активно розвиваються протестантські та неопротестантські християнські течії, проте вони залишаються мало дослідженими з соціологічної точки зору. Це може бути наслідком складної ситуації зі становленням українського православ'я, а також намаганням влади розвивати саме “традиційні” релігійні культури.

За Х.Казановою, в суспільстві, зокрема і Українському відбувається процес деприватизації релігії, тобто церкви знову стають публічними та беруть участь у громадському житті [28]. Зростає і довіра до церкви як інституту [13, с.442]. На тлі залученості церков до політичних процесів (як і політики до церковних) дослідження релігійного дискурсу стає все більш актуальним. Оскільки дискурс, з одного боку, впливає з контексту, а з іншого, має здатність контекст створювати. Нам важливо розуміти, в яких рамках розгортається політична складова релігійного дискурсу церков України.

#### *Розділ 1.4. Теоретична рамка дослідження*

Теоретична рамка цього дослідження знаходиться на перетині кількох концептів із соціології релігії та теорії дискурсу. Зокрема ми звертаємось до теорії деприватизації релігії Х. Казанови, в межах якої релігії беруть активну участь у громадській та політичній діяльності, таким чином повертаючи собі статус публічних (а не приватних, якими було прийнято вважати релігії згідно теорії секуляризації) [48, с.5].

Одним зі способів залучення церкви до публічно важливих питань є включення політичної складової до релігійного дискурсу. Дискурс, в межах цієї роботи ми розуміємо так, як це робили представники критичного дискурс-аналізу

(КДА), серед них і Н.Феркло. КДА передбачає динаміку дискурсів та їх змагання за домінування (або ж маргіналізацію) в суспільстві [36, с.101]. Ми притримуємось тривимірної аналітичної моделі, розробленої Н.Феркло, яка передбачає аналіз тексту, дискурсу та контексту.

Ми зупинилися на аналізі саме інституційного релігійного дискурсу: такого, що належить історично сформованим, «традиційним» віровченням [44, с.135]. Інституційний релігійний дискурс функціонує в різних жанрах. Тут зупинимося на жанрі проповіді або ж послання – типі промови, що включає в себе етичні вимоги, базується на релігійних текстах та має на меті релігійно-вмотивований вплив на публіку [31, с.111]. Самі проповіді також поділяються на типи, зокрема за метою мовлення та темою. В межах цієї роботи актуальним є аналіз агітаційних та спонукальних проповідей публіцистичної тематики, тобто тих, що базуються на викликах сучасності [31, с.113].

Хоча в Україні відсутня релігійна монополія, рівень довіри до церкви як інституту залишається високим [13]. Почуте від промовця, який є представником Церкви та посилається на Святе Письмо, може сприйматися слухачем «на віру» не залежно від того, отримує він релігійні чи геополітичні настанови [33, с.170-173].

## Розділ II. Методологічні засади роботи

Для якісних досліджень особливо компаративного характеру, властиво мати багато гіпотез. Тому дослідники часто апелюють саме до дослідницького запитання, яке стає більш широким орієнтиром у роботі. У цій роботі ми ставимо перед собою таке дослідницьке питання: чи існують відмінності змістовного наповнення політичного дискурсу в проповідях очільників українських церков?

Для дослідження ми обрали церкви з найвищими показниками конфесійної приналежності, згідно дослідження Фонду “Демократичні ініціативи” у 2015 році [14, с.24]. А саме УПЦ (КП), УПЦ (МП), УГКЦ, одну із протестантських церков - ЄХБ (Євангельські християни-баптисти).

Ми свідомо випустили з поля зову УАПЦ, хоча показник конфесійної приналежності до неї був вищим, ніж, скажімо, у всіх протестантських церков разом. Ми зробили це тому, що станом на зараз, УАПЦ та УПЦ (КП) об’єдналися в ПЦУ, отже, можна припустити, що суттєвих розбіжностей у поглядах, відповідно і в дискурсах, цих двох церков не було.

Протестантських та неопротестантських течій в Україні є значна кількість, тому складно визначити, яка з них об’єктивно є найчисельнішою. Адже в соціологічних опитуваннях зазвичай є одна загальна графа для всіх церков - “протестантство”. Також протестантські церкви є досить децентралізованими. Це означає, що позиція голови ВСЦ ЄХБ не обов’язково буде співпадати з позицією інших пасторів. Аналіз проповідей голови ВСЦ ЄХБ також не дасть можливості узагальнювати цю думку щодо інших протестантських церков. Розуміючи всі ці недоліки, ми зупинилися тільки на одній.

Часовий проміжок, який ми будемо досліджувати, це 2014-2015 роки. В цей час в Україні якраз розгорталися активні політичні події, зокрема, початок збройної агресії Росії проти України: анексія Криму та захоплення частини Донецької та Луганської областей).

Церква могла висловлювати свою позицію стосовно цих подій, таким чином впливаючи на громадську думку. Згідно з дослідженням Центру Разумкова, у 2014 році різко зріс відсоток людей, які вважають себе віруючими [3, с.12]. А згідно концепції “vicarious religion” Г.Деві [52], саме під час суспільних криз “більшість”, яка раніше тільки схвалювала релігійні партисипації “меншості”, також стає більш релігійною. І хоча ми розуміємо, що віра не завжди означає приналежність до конкретної церкви [51], цей факт усе одно варто врахувати.

Політичний дискурс, який ми будемо досліджувати, обмежиться прямим та непрямим ставленням до окупації Росією частини території України. Інші внутрішньо- та зовнішньополітичні питання також є важливими, і ми припускаємо, що вони однаково представлені в політичній складовій релігійного дискурсу. Водночас, в межах цієї роботи, з огляду на її обсяг та складність проблеми, ми обмежимося дослідженням виключно питання війни.

Аналізувати ми будемо промови очільників церков, адже церкви - це структури з вертикальною ієрархією (різні церкви в різній мірі). Таким чином дискурс, заданий керівництвом церкви, по-перше, може відображати офіційну позицію церкви, по-друге, може поширюватися також і на інших священнослужителів певної конфесії, по-третє, може бути сприйнятий вірянами як єдино-правильний.

В межах цієї роботи ми проаналізуємо 12 одиниць тексту: по 3 проповіді кожної конфесії. Усі тексти повинні відповідати критерію інтердискурсивності, тобто містити водночас релігійний та політичний дискурси. Також проповіді повинні містити коментар очільника церкви стосовно Російсько-Української війни, у прямій чи непрямій формі. Усвідомлюємо, що 12 одиниць тексту – обсяг матеріалу, що не дозволить робити висновки щодо тенденцій в часі або ж певних закономірностей. Водночас, це не є метою даного дослідження. В межах цієї роботи ми прагнемо виявити різницю в настроях та ставленні церков до війни, і такий обсяг матеріалу задовільняє наш запит.

Для дослідження промов ми будемо використовувати дискурс-аналіз, а саме критичний дискурс-аналіз (КДА) в такому розумінні, як його пропонував проводити Н.Феркло. Тобто наш КДА буде складатися із аналізу дискурсивної практики, аналізу тексту та аналізу соціальної практики [55].

1. Аналіз дискурсивної практики передбачає виявлення способів “відтворення та споживання” дискурсів, текстів. Тобто дослідник має зрозуміти, яким чином текст продукується та як декодується споживчем. В межах аналізу дискурсивної практики проводиться пошук інтертекстуальності (використання одних текстів у інших) та інтердискурсивності (поєднання дискурсів). [41, с.144]. Цей тип аналізу важливий уже на етапі відбору промов для аналізу, адже нас цікавлять саме тексти, в яких наявні щонайменше 2 типи дискурсу (релігійний та політичний).

2. Якщо говорити про аналіз тексту як, власне, тексту, то серед запропонованих Феркло інструментів ми оберемо: аналіз вибору слів для означення тих чи інших понять, метафор, граматики (транзитивності / номінальності / модальності) та етосу (конструювання ідентичності через мову) [41, с. 144]. А також, за потреби, інтеракційний контроль - хто з мовців, наприклад, визначає тему промови/бесіди. Транзитивність допомагає простежити зв'язок між суб'єктом і об'єктом мовлення. Так текст може свідчити про бажання мовця зняти відповідальність з Актора, наприклад, використовуючи пасивну форму, або уникаючи підмета; або ж, навпаки, наголосити на ролі певного об'єкта, використовуючи прямі речення. Номіналізація, з подібною метою, наголошує на важливості дії, а не виконавця. В той час модальність дозволяє дослідити ступінь впевненості та близькості мовця до події/людини (наприклад, виявити вживання вставних слів, що посилюють або знижують відповідальність чи впевненість мовця). Аналіз тексту (мови) допоможе нам зрозуміти, яку версію реальності транслює промовець.

3. За допомогою аналізу соціальної практики ми можемо глибше зрозуміти контекст і наслідки дискурсу. Наприклад, розглянути політичний, історичний,

ідеологічний, соціальний та владний аспекти дискурсу. Аналіз соціальної практики вносить КДА за рамки лінгвістичного та робить його міждисциплінарним [41, с. 152].



Коротко пояснити методологію нашого дослідження можна за допомогою операціоналізації (Див. Таблицю №1 та Таблицю №2).

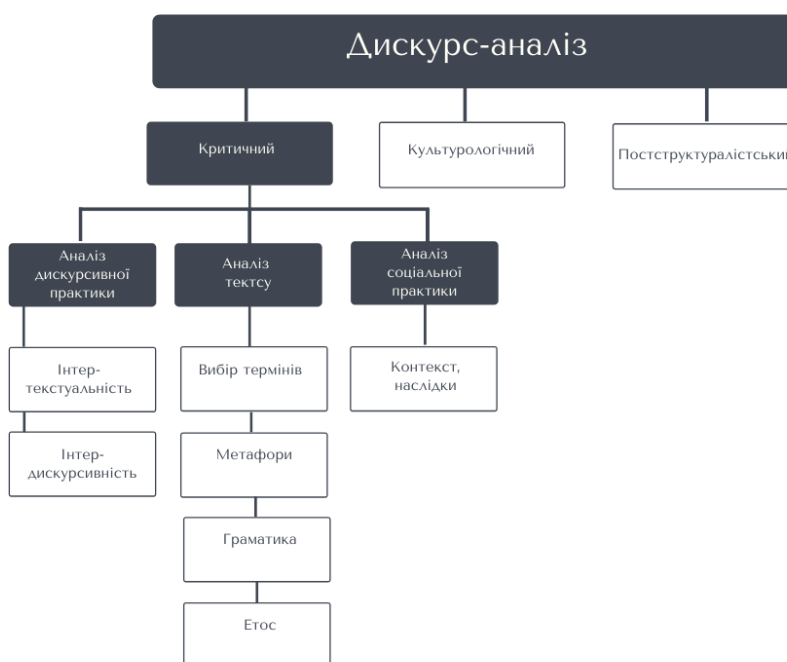
Таблиця №1

### Операціоналізація дослідження №1



Таблиця №2

### Операціоналізація дослідження №2



На основі опрацьованої в теоретичному розділі літератури, проведемо теоретичну інтерпретацію деяких базових понять, що будуть справедливими для нашого дослідження.

Публічні релігії - релігії, що мобілізують свої інституційні ресурси для участі в політичній боротьбі через різного роду партії, громадські рухи або лобістські групи [48, с.12].

Дискурс – (тут) це рамка, в межах якої позиція інституції ретранслюється через мовленнєві акти індивідів (авторське означення).

Інституційний релігійний дискурс (тут) - дискурс, що формується у історично сформованих релігійних течіях [44, ст.135].

Проповідь - це промова, здійснена адресантом перед масовим адресатом з ціллю здійснення релігійно вмотивованого впливу на останнього. [31 с.111]

Політична складова релігійного дискурсу (тут) - згадки про внутрішньо- та зовнішньо політичну ситуацію в Україні, а також політичну ситуацію у світі, представлені у проповідях очільників церков (авторське означення).

## Розділ III. Результати дослідження

### *Розділ 3.1 Політична складова релігійного дискурсу: УПЦ (МП)*

Для аналізу політичної складової релігійного дискурсу УПЦ (МП) ми обрали 3 проповіді Митрополита Онуфрія (Березовського), предстоятеля УПЦ (МП). Згідно концепції критичного дискурс-аналізу, спершу подаємо аналіз дискурсивної практики: деталі її створення та споживання.

Проповіді здійснені в проміжку травень-вересень 2015 року. Одна з них була адресована мешканцям деокупованого Слов'янська, виголошена в кафедральному соборі міста. Друга – проголошена в с. Городниця Житомирської області. Третя – це привітання мирян із Днем Незалежності України. Проповіді можна назвати інтердискурсивними, адже в них використані як релігійний, так і політичний дискурси. Проповіді можемо також назвати інтертекстуальними, адже вони містять посилання на інші тексти, зокрема Святе Письмо. За рахунок авторитету цитованого тексту, автор підсилює вагу своєї промови. До нас тексти потрапили вже у письмовому вигляді, проте слухачі їх сприймали наживо, і, від Предстоятеля церкви, до якої належать (в більшості випадків). Відповідно, декодування тексту (його трактування та розуміння слухачами) відбувалося за наявності кредиту довіри до мовця як до представника релігійного інституту. Це твердження актуальне як для випадку з УПЦ (МП), так і для всіх наступних аналізованих церков.

Зміст промов розгортається навколо фраз «Любіть ворогів ваших» та «Примиріться, простіть одне одному». Мовець називає жителів Донбасу хоробрими та наближеними до Бога, адже ті пережили великі випробування війною. Водночас, людей, які мають протилежні погляди на ситуацію на Сході, називає «розділених гріхом ненависті синів і дочок єдиного народу».

Звертаючись до аналізу власне тексту, розглянемо слова та терміни, якими оперує Митрополит Онуфрій. Для позначення ситуації на Сході України він

використовує слово “війна”, проте на сторони конфлікту не вказує. Онуфрій також вживає слово “ворог”, та запитується: “Хто наші вороги?”. Це питання залишає без прямої відповіді, натомість пояснює, що “вороги - це ті, хто бажають нам зла”. Водночас, в іншій проповіді мовець вживає конструкт «розділених гріхом ненависті синів і дочок єдиного народу», що може мати два значення. Перше – війна на Сході громадянська, адже воює – один народ. Друге – війна триває із Російською Федерацією, проте українці та росіяни – один народ.

У своїй промові Онуфрій відтворює наратив про «братні народи», який часто продукується проросійськими та російськими політичними силами. Мовець наводить цитату з церковного тексту і, для підсилення авторитету, посилається на біблійного персонажа Адама.

««Якщо у батька і матері є десять дітей, і вони починають воювати один проти одного, то батько ніколи не скаже щоб старший убив молодшого. Він каже: «Примиріться, простіть один одному». Наш праотець Адам не хоче, щоб ми ворогували один з одним.» [11]

Ми також перевірили текст на наявність транзитивності (позиціонування автором відповідальних за певні дії), номіналізації (наголошення на дії чи виконавцеві) та модальності (ступені впевненості автора). Лінгвістичний аналіз вказує на відсутність суб’єктів у політичних темах, та навпаки, суб’єктність у темах, що стосуються людини і Бога. Наприклад, на політичну тему Предстоятель УПЦ (МП) висловлюється без вживання підметів, або з використанням фраз, таких як: “Є люди, які говорять”. Автор проповіді знеособлює агресора, говорячи: «Втратилось найцінніше – мирне небо над головою». Таким чином мовець акцентує на результаті, а не на самому акті чи Акторі. Коли ж мова йде про Бога чи населення Донбасу, він використовує повні речення з підметом, присудком та додатками. Наприклад: “Господь сказав (...)”, або “Людина з терпінням переживає труднощі”. Промови здійснені без використання вставних слів, що применшували чи прибільшували би впевненість

автора. Водночас, Митрополит будує ствердні речення, які підсилюють його авторитет.

Митрополит Онуфрій закликає паству “мати любов між собою”, адже це є ознакою християн. Проповіді мають миротворчі настрої. Політична складова релігійного дискурсу УПЦ (МП) розгортається навколо війни між Росією та Україною, водночас, автор не говорить про це напряду. Автор не називає РФ агресором, а намагається загладити військовий конфлікт закликами до любові й миру. Хоча про феномен громадянської війни у проповіді також не йдеться. Чіткої позиції стосовно статусу війни та її сторін промовець не дає. Можемо припустити, що така позиція спричинена тісними відносинами УПЦ МП та РПЦ.

### *Розділ 3.2 Політична складова релігійного дискурсу: УПЦ (КП)*

Для аналізу політичної складової релігійного дискурсу в УПЦ (КП) ми розглянули 3 промови Патріарха Філарета (Денисенка), здійснені в період з червня 2014 по січень 2015 років. Розповімо детальніше про дискурсивну і соціальну практику, згідно методології критичного дискурс-аналізу. Одна з промов здійснена вже після богослужіння на запит журналіста телеканалу “Україна”. Відповідно до визначення проповіді, яким ми послуговуємось у цій роботі, (див. ст. 25 цієї роботи), такого характеру промова теж може вважатися проповіддю. Водночас, інтеракційний контроль належав журналістові. Тему він задав наступним чином: “На вашу думку, що потрібно зробити, щоб заспокоїти світ та досягти перемир’я?”. Філарет перебував перед своєю паствою, одягнений у священничі ризи, а отже, можемо стверджувати, що він висловлював не тільки свою особисту думку, а й позицію церкви. Друга промова – це звернення Філарета на християнське свято Всіх Святих. Третя промова – послання Патріарха до вірян з нагоди свята Різдва Христового. Це традиційне звернення, яке зачитується у всіх

парафіях відповідної конфесії, тобто його почули і мали можливість декодувати всі віряни, що відвідали літургію на Різдво.

У своїх проповідях Патріарх апелював як до Бога, так і до політичної ситуації в країні, а в одній проповіді звертався до прикладів історичних подій, тож тексти можна назвати інтердискурсивним: ми можемо включати їх до аналізу. Мовець посилався як на біблійні тексти, так і на тексти з Державного Гімну України, що дозволяє зробити висновок про інтертекстуальність проповіді, відтак про зміцнення авторитету мовця за рахунок інших джерел.

Терміни, якими апелює мовець є чітко окресленими. Конфлікт на Донбасі - “війна”, Росія - “ворог”, реакція України - “захист своєї землі”, перспектива миру - “рабство”. Аналіз транзитивності та номіналізації показує, що Патріарх не знімає відповідальності ні з Росії, ні з України. Філарет використовує структури з наявними суб’єктами, діями та об’єктами. По відношенню до України/українців мовець використовує форму множини “ми”. Наприклад: “Ми будемо боротися до останнього за свою свободу й незалежність” “Ми такого миру не хочемо (...) ми вже це рабство знаємо”. По відношенню до Росії речень з підметами значно менше, проте є такі: “Не ми напали на Росію, а Росія - стала нашим ворогом. І цей ворог примушує нас мати міцну армію”, “Зробити їм коридор і ті, хто хочуть, нехай вийдуть. А ті, що не хочуть і зброю не складуть, ті обирають собі смерть.” Таким чином, рамка політичного дискурсу УПЦ КП розгортається в межах чітко окресленої проукраїнської позиції.

Аналіз модальності вказує на те, що Філарет підсилює свою мову за допомогою згадування Бога, а також наголошення на своїй правоті/істині. Наприклад: “Ми переможемо, бо з нами Бог, а з нами Бог, тому що з нами - правда.”

У проповідях Патріарх окреслює бажання миру, проте не «миру любою ціною», тому схвалює боротьбу України за власну незалежність, підкреслюючи героїзм українських військових. Також Філарет схвально відгукнувся і про Революцію Гідності.

«Ви подивіться, іде війна, і молоді люди, і люди похилого віку ідуть на Схід, на Донбас. Якою силою вони рухаються в цьому напрямі? Вони рухаються Божественною благодаттю і любов'ю до своєї Батьківщини» [15]

Патріарх Філарет висловлює чітку позицію стосовно військового конфлікту на Сході України, називаючи його війною, яку почала Російська Федерація. Філарет доволі радикальний у висловлюваннях. Промова носить підбадьорюючий характер для сторони України, та погрожуючий - для сторони РФ. Патріарх не є прихильником ідеї “миру любою ціною”, та виправдовує смерть, якщо та слугує захисту державної цілісності. Філарет підсилює свою промову наголошенням на істинності своїх слів. Він схвально оцінює дії Президента України, а також дає рекомендації стосовно впровадження зовнішньої політики України.

### *Розділ 3.3 Політична складова релігійного дискурсу: УГКЦ*

Для аналізу політичної складової релігійного дискурсу в УГКЦ ми обрали три проповіді Предстоятеля УГКЦ Блаженнішого Святослава (Шевчука), що відбувалися з червня по листопад 2015 року. Одна з них була проголошена через Ватиканське Радіо у Римі, з нагоди свята Покрови Пресвятої Богородиці. Цей День також відзначається як День захисника України, тому поєднання релігійного та політичного дискурсу в цій проповіді є тематичним. Перша частина промови стосується безпосередньо Божої Матері, якій приурочене релігійне свято Покрови, проте “тіло” виступу - про політичну ситуацію в державі. Наступна проповідь відбулася в Патріаршому Соборі напередодні Дня пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років. Третя проповідь мала місце під час всеукраїнської прощі до Страдча.

Тема, що пронизує всю проповідь – це єдність Українського народу, як серед звичайних громадян, так і серед політичних рухів.

Тексти проповідей можна вважати інтердискурсивними, адже вони поєднують у собі релігійний та політичний дискурси, тобто релігійні повчання із роздумами на політичні теми, або навіть оцінкою політичних подій. Те, що автор проговорює згадані теми в релігійних проповідях свідчить про залучення церкви до громадського, політичного життя. Тексти містять посилання на історичні та релігійні джерела, а отже є інтертекстуальними. Інтертекстуальність дозволяє мовцю підтверджувати свої слова згадками про певні джерела чи особистостей, що збільшує довіру до сказаного в промові.

Проповідь Глави УГКЦ наповнена емоційно забарвленою лексикою (метафорами, епітетами), яка підсилює важливість сказаного та впливає на сприйняття слухачами. Наприклад: “Упродовж цього часу, наповненого жахіттями війни, ріками крові загиблих і поранених, скроплені сльозами матерів,” “У молитві з нашими воїнами в холодних бліндажах і окопах у степах українського Донбасу”, «Мир для нашої многостраждальної української землі». Ці слова підкреслюють особисті переживання та негативне ставлення Митрополита до війни.

Для позначення ситуації на Сході України Святослав використовує слово “війна”. Він також зазначає, що Україна воює з “зовнішнім агресором”, “з ворогом, який є набагато більшим і сильнішим від нас”, проте не називає другу сторону конфлікту. Він також вживає речення: “Ми, український народ, що відстоює своє право на свободу у власній державі”. Тому, підстав вважати, що Святослав позиціонує конфлікт на Сході як громадянський, у нас немає.

Аналіз транзитивності та номінальності дає право стверджувати, що Святослав підкреслює суб’єктність Українського народу, одночасно наголошуючи на залежності його долі від Божественних сил. Це бачимо через структуру речень: “Ми вистояли, бо наша Небесна Мати непорушно стоїть у покровській молитві, ми не опускаємо наших рук перед викликами нашого сьогодення, бо Вона не



опускає своїх рук”. Проте суб’єктності другій стороні конфлікту Святослав не надає. Дії агресора висвітлені за допомогою прикметників або самого результату, без використання конструкції підмет+присудок. Тобто дія сталася, але без вказання на відповідального. Це бачимо в таких випадках: “ріками крові загиблих і поранених”, “смуток і тривогою мільйонів переселенців”. Тобто Святослав є обережним у своїх висловлюваннях стосовно війни на Сході України. Таким чином, політична рамка дискурсу підкреслює важливість та негативні наслідки війни, водночас, у простежується небажання чи страх чітко окреслити сторони конфлікту. Можливо, ця обережність пояснюється неоднозначним ставленням світового співтовариства до ситуації в Україні (в свою чергу, УГКЦ є частиною світової Католицької церкви).

Святослав висловлює позицію стосовно зовнішньої підтримки України, зокрема з боку європейських партнерів. Він говорить: “Часто ми відчуваємо себе самотніми і покинутими навіть світовим співтовариством, полишеними сам-на-сам із ворогом (...)”. Митрополит висловлює своє занепокоєння стосовно такої ситуації, водночас знеособлюючи світове співтовариство, та роблячи головним героєм цього речення українців. Ми відчуваємося покинутими, а не нас покинули. Серед імовірних пояснень такої поведінки – також міжнародні зв’язки УГКЦ. Наприклад, на момент виголошення цієї промови Святослав знаходився у Римі. Можливо, промова була адресована широкому колу слухачів, зокрема і світовому співтовариству.

У проповіді Блаженніший Святослав визнає, що Україна - у стані війни з зовнішнім ворогом, який є більшим та сильнішим від нас. Вочевидь, він має на увазі саме РФ, проте не говорить цього відкрито. Проповідь є емоційно забарвленою, та у “страждальній” манері висвітлює сучасний політичний стан. Митрополит у негативному світлі зображує війну, проте стверджує про необхідність захисту незалежності. Долю України багато в чому ставить у залежність від Божественних сил. Водночас, мовець надає суб’єктності українському народові та спонукає до дій із виправлення ситуації.

### *Розділ 3.4 Політична складова інституційного релігійного дискурсу: ВСЦ ЄХБ*

Для аналізу політичної складової в релігійному дискурсі протестантських церков ми обрали тексти Голови ВСЦ ЄХБ (Всеукраїнський союз церков Євангельських християн-баптистів) Валерія Антонюка. Промови мають інтердискурсивний та інтертекстуальний характер. Усі три промови виголошувалися в різний період часу, по мірі того, як розвивалась і змінювалась політична ситуація в країні. Тож нижче подаємо контекст здійснення проповідей.

Одна з проповідей була здійснена в 24 лютого 2014 року і була зверненням Антонюка до громадян України з-приводу подій Революції Гідності. В цей період часу відбувалися найактивніші сутички між протестувальниками та правоохоронцями, зокрема більшість убивств мітингувальників припала саме на місяць лютий. Водночас, агресія РФ проти України в той час ще не розпочалась. Друга проповідь була виголошена 16.03.2014 на засіданні пасторів. В цей час якраз відбувалася анексія Криму (зокрема референдум про приєднання до РФ), проте повномасштабні бойові дії на Донбасі ще не розпочалися. У промові Антонюк пояснював іншим пасторам, що відбувається в країні і світі з Біблійної точки зору, а також, як говорити про це з людьми, та як реагувати на мобілізацію. Третій текст викладений 18 грудня 2014 року на Християнському протестантському блозі «Блог Андреаса Патца». Станом на цей період часу вже більше як пів року триває повномасштабна агресія Російської Федерації проти України. Це звернення відбувалось в форматі інтерв'ю, тобто інтеракційний контроль (контроль над темами та запитаннями) належав авторів блогу.

Політичну ситуацію в країні Антонюк описує, в залежності від періоду здійснення проповіді. У першій із них, виголошеній під час Майдану, ситуація в Україні трактується ним як «доленосний час», «непростий, але новий етап розвитку країни». Це дозволяє стверджувати про позитивне ставлення мовця до

революційних подій. Водночас, закликає про примирення та єдності, не уточнюючи кого із ким. Це дозволяє неоднозначно трактувати його слова, тобто мовці можуть декодувати їх по різному, в залежності від власного досвіду та поглядів.

Антонюк розглядає Україну як частину світового політичного контексту. Він оперує широкими поняттями, як глобалізація, демократизація, лібералізація. Ці процеси, на думку мовця, впливають на політичну ситуацію в Україні, зокрема на Російсько-Українську війну. Глобалізація - в його розумінні - це “відсутність кордонів”, а “конфлікт між слов’янськими народами” - також частина глобалізації. Адже, “весь світ буде в намаганнях відновити бувшу, потужну Римську Імперію”. Демократизація (яка сприяє поширенню християнства), є початком лібералізації (особливо, “духовна лібералізація”, яка несе для християнства небезпеку). Усі ці процеси, за його словами - “Божий план”. Деякі з висловлювань Антонюка нагадують пояснення політичних подій теорією змови, де Божественні сили – одні з основних акторів.

Для позначення відносин України та Росії Глава ВСЦ ЄХБ вживає різні терміни. Наприклад: “війна”, “конфлікт між слов’янськими народами”, або “Якщо це зло, то треба назвати це так, якщо це агресія, то треба назвати агресією, якщо це вторгнення на чужу територію – це так”. Мовець визнає участь Росії в анексії Криму та війні на Донбасі, водночас, слово “війна” в поєднанні з назвою держави-агресора не вживає.

Не зважаючи на те, що Антонюк визнає участь РФ у військових діях, він схвально ставиться до підтримання комунікації та налагодження діалогу із місцевим населенням, зокрема представниками Баптистської Церкви у Росії. Він позитивно ставиться до гуманітарної допомоги із Росії, за умови, що це допомога людям, а не ідеологіям чи сторонам, тобто не на підтримку «Новоросії». Голова ВСЦ ЄХБ наголошує на «братності» народів України і Росії, не зважаючи на політичні негаразди між державами. Припускаємо, що це може бути пов’язано зі поширенням Баптистських церков на території РФ та комунікацією між

представництвами двох країн. В межах дискурсу ВСЦ ЄХБ – конфесійна приналежність виступає важливішою за приналежність національну.

Аналіз модальності показує, що мовець намагається підсилити правдивість своїх слів за допомогою посилян на Біблійні тексти, а також називаючи політичні процеси “Божим планом”, “Божим задумом”. За результатами аналізу транзитивності, Антонюк не покладає відповідальності за політичну ситуацію в державі, ні на владу України, ні на владу Росії. Він покладає відповідальність на Бога, або використовує знеособлені конструкти: “Хто міг подумати, що таке може статися?” “Відбувається насадження та поширення такої демократії”, “Бог це допускає, тому, що має поширитися слово Боже”.

Внутрішню і зовнішню політику України мовець прокоментував таким чином: “Наші питання вирішуються не в Києві, вони вирішуються в Брюсселі, Вашингтоні і Москві”. В одній із проповідей Глава союзу церков не схвалив участі християн у бойових діях та відзначив за обов’язок говорити так: “Я християнин. Я не готовий брати автомат і стріляти. (...) Наша зброя – інша”. Також додав “Наш патріотизм має бути в небесному царстві”. А за Україну порадив молитися. Проте в проповіді, що відбулася через пів року, пацифістські настрої послабились. Глава союзу церков уже не настільки радикально відмовляв християн брати до рук зброю, а залишив це на розсуд кожного окремого вірянина, закликавши не засуджувати християн за готовність / не готовність воювати. Можливо, зміна дискурсу та послаблення пацифістського нарративу відбулися через посилення агресії та захопленням Росією все більшої частини територій України. Під час другої проповіді був захоплений лише Крим, а вже під час третьої – частина Донецької та Луганської областей. Водночас, складно робити висновки про динаміку в часі, адже якісний метод не передбачає великої вибірки, тож не дозволяє прослідковувати закономірності.

Політичний дискурс у проповіді Голови ВСЦ ЄХБ розгортається в межах двох основних напрямків: пацифістського настрою та світової політики. З одного боку, мовець визнає РФ агресором, а з іншого – підкреслює братні стосунки

народів України та Росії, потребу міжнародного діалогу. Він звертає увагу на процеси глобалізації та лібералізації. Політичну ситуацію в Україні Антонюк теж розглядає через призму світової політики, з посиланнями як на держави Західного світу, так і на Росію. Процесом глобалізації він також пояснює те, що важливі для України питання вирішуються не в Києві. Основну відповідальність за всі процеси, зокрема і анексію Криму, Антонюк перекладає на Бога, хоча і визнає участь РФ у конфлікті. Свій авторитет мовець підтримує за допомогою частих посилання на Слово Боже та “Божий план”.

### *Розділ 3.5 Порівняння політичної складової релігійного дискурсу церков України*

Аналіз політичної складової релігійного дискурсу передбачає не лише дослідження дискурсу кожної окремої церкви, а й порівняння деномінацій між собою. Порівнювати ми їх будемо таким чином, аби відповісти на дослідницьке питання і зрозуміти, як же саме відрізняється політичний дискурс у проповідях різних церков України?

Політична складова релігійного дискурсу варіюється з залежності від конфесійної приналежності. У проповідях та зверненнях очільників найпоширеніших церков України простежується політична складова. Водночас акценти в кожній конфесії розставлені по різному: домінують різні теми, а щодо однакових тем різняться ставлення.

Ми припускали, що конфесійна приналежність промовця впливатиме на висвітлення зовнішньої військової агресії та анексії українських територій, а також шляхів вирішення цієї ситуації. Дискурси церков відрізняються визначенням того, що відбувається на Сході України, та тим, як вони радять вірянам поводитися в цій ситуації.

З тим, що в Україні відбувається війна, погодилися всі промовці. З тим, що агресором є саме РФ погодилися представники усіх церков, окрім УПЦ (МП). Її

очільник не окреслював ніяким чином сторони конфлікту. Проте відкрито назвали слово “Росія” лише Патріарх Філарет (УПЦ КП) та В.Антонюк (ВСЦ ЄХБ). Водночас, хоч представники обох церков називають Росію агресором, можна простежити, що дискурс УПЦ КП є більш радикальним (пропонує конкретні кроки для вирішення поточної політичної ситуації, закликає до захисту територіальної цілісності ціною життя), а дискурс ВСЦ ЄХБ розгортається навколо пацифістських гасел (міжкультурний діалог, молитва за Україну, гуманітарна допомога). Натомість, очільник УГКЦ для позначення агресора обирав слова, які описували РФ, проте не називали її прямим текстом. Наприклад: “зовнішній агресор” “ворог, сильніший від нас”.

Представник УПЦ (МП) ворогом назвав “тих хто бажають нам зла”. Багатозначність промовця може свідчити як про бажання залишити поле для роздумів слухачам, так і про умисне замовчування інформації через особисті інтереси, зокрема через тісні зв’язки УПЦ (МП) та РПЦ. Окрім того, що Онуфрій не назвав “ворога”, він також закликав до миру, апелюючи до християнських догм.

Якщо розставити акценти у промовах церковних діячів (стосовно Російської агресії), отримаємо таку ситуацію:

УПЦ (МП) - заклики до миру та любові між ворогами.

УПЦ (КП) - заклики до боротьби за незалежність, навіть ціною власного життя, чи життя ворогів.

УГКЦ - війна приносить багато страждань, проте за свободу все одно треба боротися.

ВСЦ ЄХБ - заклики до спільної молитви, діалогу та пацифізму. Все, що відбувається - Божий план.

Отже, миротворчий дискурс ми виявили в промовах УПЦ (МП) та ВСЦ ЄХБ. Заклики або схвалення до боротьби – УПЦ (КП), УГКЦ. Оптимістичний дискурс - УПЦ (КП). Страждальницькі настрої - УГКЦ.

## Висновки

Не зважаючи на процеси секуляризації, світові релігії залишаються публічними, тобто продовжують брати активну участь у суспільних та державних справах. Часто церкви постають посередниками між людьми та владою, або ж стають каталізаторами певних політичних процесів. Українське суспільство - не виняток. Протягом усіх років Незалежності і до сьогодні церква в Україні є потужним соціальним інститутом з високим рівнем довіри громадян, який залучений до політичних та соціальних процесів.

Особливість релігійного дискурсу полягає в його авторитетності. Церква проповідує “істину”, що базується на вченні Святого Письма. Проте крім релігійних настанов, до проповідницького дискурсу церкви часом включають також і політичну складову, яка може сприйматися вірянами як єдина правильна. Дискурс володіє силою примусу, а якщо він контролюється певним інститутом, то може моделювати світоглядні орієнтири адресата відповідно до інтенцій адресанта. Виявлення таких інтенцій можливе при застосуванні критичного дискурс аналізу.

Ми проаналізували проповіді очільників церков із найвищою конфесійною приналежністю в Україні, виголошені у період 2014-2015 років. Усі проповіді містять у собі поєднання релігійного та політичного дискурсів. Змістова складова політичного дискурсу варіюється у різних конфесіях.

Політична складова дискурсу церков розгорталася в межах оцінки зовнішньої військової агресії, анексії українських територій (Донбас і Крим), а також шляхів вирішення цього питання.

Дискурс УПЦ (МП) та ЄХБ (протестанти) можна назвати миротворчим, хоча аргументи, за допомогою яких адресанти поширюють пацифістську інтенцію, є різними. У рамці ЄХБ політичні події, зокрема війна, ретранслюються як “Божий план”. З перекладанням відповідальності за політичну ситуацію на Бога, в межах дискурсу ЄХБ простежуються заклики до молитви, міжнародного

діалогу та утримання від участі в бойових діях. Миротворчий дискурс УПЦ (МП) поширює ідеї любові до “ворогів”, проте без уточнення, про яких саме ворогів йде мова. УПЦ (МП) є єдиною церквою, в межах дискурсу якої не прозвучало ні прямої, ні прихованої вказівки на країну-агресора. У межах дискурсів саме цих церков найчастіше апелюють до Бога, говорячи про політику. Це дозволяє підсилувати авторитет адресанта та моделювати світоглядні орієнтири відповідно до авторських інтенцій.

Дискурс УПЦ (КП) та УГКЦ розгортається в протилежному напрямку, який, умовно, можна назвати проукраїнським. Він містить у собі заклики до захисту територіальної цілісності держави. Серед цих двох, більш радикальним є політичний дискурс УПЦ (КП), в межах якого пропонуються конкретні політичні кроки задля вирішення конфлікту. Дискурс УПЦ (КП) можна охарактеризувати як оптимістичний, тоді як дискурс УГКЦ висвітлює ситуацію в песимістичному світлі та акцентує на недоліках поточної політичної ситуації.

Наша робота може принести користь не тільки соціологам релігії, а й політологам, що займаються, зокрема, дослідженням виборчих процесів. Також вона дає поштовх для подальших досліджень політичної складової в релігійному дискурсі України. Відкривається простір для досліджень політичної складової релігійного дискурсу, з огляду на внутрішньополітичну ситуацію в країні та зовнішньополітичні питання. Ми аналізуємо дискурси на вищих рівнях керівництва церков, проте недослідженими залишаються дискурси, що ретранслюються звичайними священнослужителями у містах та селах України.



*Використані джерела:*

1. Валерій Антонюк (Глава ВСЦ ЄХБ) про церкву в умовах війни, Блог Андреаса Патца [електронний ресурс] Режим доступу: <https://andy-777.livejournal.com/460107.html>
2. Всеукраїнське опитування громадської думки, проведене КМІС. Ставлення до окремих церков Україна і очікування від діяльності Православної Церкви України: лютий 2020 року [електронний ресурс] Режим доступу: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=921&page=1>
3. Загальнонаціональне дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова «Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України» [електронний ресурс] Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>
4. Звернення Глави ВСЦ ЄХБ Валерія Антонюка з-приводу подій Революції Гідності [електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=f5NzrQmno38>
5. Проповідь Блаженнішого Святослава, Глави УГКЦ в Патріаршому соборі Воскресіння Христового [електронний ресурс] Режим доступу: [http://news.ugcc.ua/video/blazhenn%D1%96shiy\\_svyatoslav\\_zaklikav\\_vladu\\_ne\\_perekladati\\_tyagar\\_problem\\_na\\_plech%D1%96\\_nayslabshih\\_75450.html](http://news.ugcc.ua/video/blazhenn%D1%96shiy_svyatoslav_zaklikav_vladu_ne_perekladati_tyagar_problem_na_plech%D1%96_nayslabshih_75450.html)
6. Проповідь Глави і Отця УГКЦ Блаженнішого Святослава на Всеукраїнській прощі до Страдча [електронний ресурс] Режим доступу: [http://news.ugcc.ua/news/glava\\_ugkts\\_shukaymo\\_takih\\_yak%D1%96\\_bi\\_tvori\\_li\\_iedn%D1%96st\\_a\\_ne\\_buduvali\\_pol%D1%96tichnu\\_borotbu\\_na\\_protistoyan\\_nyah\\_74163.html](http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_shukaymo_takih_yak%D1%96_bi_tvori_li_iedn%D1%96st_a_ne_buduvali_pol%D1%96tichnu_borotbu_na_protistoyan_nyah_74163.html)
7. Проповідь очільника ВСЦ ЄХБ Валерія Антоненка [електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=mDGNCNAWDVU>

8. Проповідь очільника УГКЦ Святослава (Шевчука) [електронний ресурс] Режим доступу: [http://ugcc.ua/official/ugcc-head/propovidi/propovidi2015/propov%D1%96d\\_blazhenn%D1%96shogo\\_svyatoslava\\_z\\_nagodi\\_svyata\\_pokrova\\_presvyatoi\\_bogorodits%D1%96\\_75048.html](http://ugcc.ua/official/ugcc-head/propovidi/propovidi2015/propov%D1%96d_blazhenn%D1%96shogo_svyatoslava_z_nagodi_svyata_pokrova_presvyatoi_bogorodits%D1%96_75048.html)
9. Проповідь очільника УПЦ (КП) Філарета (Денисенка) <https://www.youtube.com/watch?v=11-YMdNSG6g>
10. Проповідь очільника УПЦ (МП) Онуфрія (Березовського) Олександром Невському кафедральному соборі Слов'янська [електронний ресурс] Режим доступу: <https://news.church.ua/2015/09/25/blazhennejshij-mitropolit-kievskij-i-vseya-ukrainy-onufrij-samaya-trudnaya-lyubov-eto-lyubov-k-vragam/>
11. Проповідь очільника УПЦ (МП) Онуфрія (Березовського) у Свято-Георгіївському Городницькому ставропігійному монастирі [електронний ресурс] Режим доступу: <https://news.church.ua/2015/05/08/blazhennishij-mitropolit-onufrij-vse-mozhlivo-virishiti-mirnim-shlyaxom/>
12. Проповідь Святійшого Патріарха Філарета на Неділю всіх святих землі Української [електронний ресурс] Режим доступу: <http://rivne-cerkva.rv.ua/news/2373-propovid-sviatiishoho-patirakha-filareta-na-nediliu-vsikh-sviatykh-zemli-ukrainskoi.html>
13. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994-2018 років. [електронний ресурс] Режим доступу: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>
14. Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні» [електронний ресурс] Режим доступу: [http://icps.com.ua/assets/uploads/files/national\\_dialogue/poll\\_for\\_regions/00\\_survey\\_ukraine\\_ua.pdf](http://icps.com.ua/assets/uploads/files/national_dialogue/poll_for_regions/00_survey_ukraine_ua.pdf)
15. Різдвяне звернення очільника Святійшого Філарета [електронний ресурс] Режим доступу: <https://cerkvacherkasy.info/index.php/novyny/novyny-z->

[ieparkhii/aktualno/1045-rizdvyane-poslannya-patriarkha-kyivskoho-i-vsiiei-rusy-ukrainy-filareta](http://ieparkhii/aktualno/1045-rizdvyane-poslannya-patriarkha-kyivskoho-i-vsiiei-rusy-ukrainy-filareta)

16. Слово Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Онуфрія з нагоди 24-ї річниці Незалежності України у Софійському соборі м. Києва [електронний ресурс] Режим доступу: <https://news.church.ua/2015/08/24/slovo-predstoyatelya-upc-z-nagodi-24-oji-richnici-nezalezhnosti-ukrajini/>

*Використана література:*

17. Бергер П. Религия и проблема убедительности // Неприкосновенный запас. [Електронний ресурс] – 2003 – №6 – с. 32 – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/berger.html> 7
18. Бобырева Е. Характеристики религиозного дискурса / Lingua mobilis – 2009 – №3
19. Бойко І., Климанська Л. Соціологічна версія дискурс-аналізу. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства – Випуск 20 УДК 316.334.3:321 – 2014
20. Вебер М. Социология религии Избранное. Образ Общества. – Москва: Юрист, 1992
21. Волков В.В., Хархордин О.В. Теория практик / Вадим Волков, Олег Хархордин. — Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге. — Серия «Прагматический поворот» Вып. 2 — 298 с. – 2009

22. Герасимов В.И., Ильин М.В. Политический дискурс: История и современные исследования. Политическая наука: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН, Ин-т сравн. политологии, Рос. ассоц. полит. науки; — Москва — 2002 — № 3
23. Говорун К. Політичне православ'я: доктрина, що розділяє церкву. Київ, Дух і літера – 2019
24. Дюркгайм Е. Елементарні форми релігійного життя — Київ: Юніверс, 2002
25. Єленський В. Велике повернення. Релігія у глобальній політиці і міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Львів: Вид-во УКУ – 2013, 496 с.
26. Ионова А.И. Современные подходы к анализу политического дискурса. Политическая наука, 2016, №3
27. Йоргенсен М.В., Филлипс Л.Дж., Дискурс-анализ Теория и метод. Пер. с англ. - 2-е изд., испр. - Харьков: Изд-во "Гуманитарный Центр", 2008. 352 с.
28. Казанова Х. Релігія в сучасному світі. Плюралізм, секуляризація, глобалізація. Вид-во УКУ – 2019 – 348 с.
29. Карасева С. Г., Шкурова Е. В. Социология. С рабочего стола социолога — 06.07.12 — № 3
30. Кожемякин Е.А. Анализ дискурса как системы рассеивания в традиции французской философии второй половины ХХ века (М.Фуко, М.Пешё). Білгородський державний університет. – С. 3.
31. Кравченко Н.А. Основні напрямки в дослідженні проповідницького дискурсу. Записки з романо-германської філології — 2014 — ВІП.1

32. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. [Электронный ресурс].- Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20080304020500/http://www.philosophy.ru/library/lakat/01/0.html>
33. Ларькіна М. О. Фреймова структура інституційного повідомлення / М. О. Ларькіна // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова / [гол. ред. В. П. Андрущенко]. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова — 2011 – № 5
34. Маркс К. Энгельс Ф. Ленин В. О религии Москва: Издательство политической литературы, 1983
35. Муратова Е.С. Ислам в современном Крыму: индикаторы и проблемы процесса возрождения. Симферополь, ЧП Ельиньо, 2008 - 240 с.
36. Огієнко І. Дискурс та підходи до його аналізу: погляди на проблему сучасних англomовних дослідників. Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – 2012 [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://lingvj.oa.edu.ua/articles/2012/n23/36.pdf>
37. Попов Р.А. Політичний дискурс: проблема теоретичної ідентифікації [електронний ресурс] Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/pol-prav/05prapti.pdf>
38. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша. Київ: Дух і літера. 2018 – 664 с.
39. Угринович Д.М. Современная англо-американская социология религии // ИНА – Институт религиоведения АОН — 2009
40. Филиппов А.Ф. Политическая социология. Фундаментальные проблемы и основные понятия «Полития» — весна 2002 — №1

41. Филлипс Л., Йоргенсен М.В., “Дискурс Анализ: Теория и Метод”, Харьков, 2008, – с. 122.
42. Фуко М. Археология знания [Пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А. С. Колесникова]. — Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга, 2004. — 416 с
43. Фуко М. Дискурс и истина – Мінськ: Білоруський державний університет, 2006. – 152 [електронний ресурс] Режим доступу: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/169250/1/Fuko1.pdf>
44. Черхава О. Концептуальне формування науково-термінологічного поняття «релігійний дискурс» у контексті становлення теолінгвістики // Вісник КНЛУ. Серія Філологія. Том 16. — УД К 811’42 ББК 81.0 —2013 — №2
45. Berger P. The Heretical Imperative — New York, 1979
46. Berger P. The Sacred Canopy: Elements of Sociological Theory of Religion., — New York: Garden City, 1967
47. Birch. S. Elections and Democratization in Ukraine. – Basingstoke: Macmillan, 2000. – P. 109.
48. Casanova J. Public Religions in the Modern World, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994
49. Coleman J. S. The asymmetric society. Syracuse: Syracuse University Press, 1982
50. Dahl R. Power as the Control of Behavior //Power /Edited by Steven Lukes. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1986
51. Davie G. Religion in Britain Since 1945: Believing Without Belonging Making Contemporary Britain. Wiley, 1994 – P. 244

52. Davie G. Vicarious Religion: A Response. *Journal of Contemporary Religion*. 2010. - P. 261-266.
53. Dobbelaere K. The meaning and scope of secularization // *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, 2009.
54. Esmer Y., Pettersson T. The effects of religion and religiosity on voting behavior // *The Oxford Handbook of Political Behavior*, 2007 [электронный ресурс]  
Режим доступа:  
<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199270125.001.0001/oxfordhb-9780199270125-e-001#p3>
55. Fairclough N. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Routledge, 2013 – 608 p.
56. Fairclough, Norman. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press, 1992
57. Foucault M. How is Power Exercised, in: Dreyfus and Rabinov, Michel Foucault: *Beyond Structuralism And Herenentics* — p. 220.
58. Foucault M. Two lectures, in : Colin Gordon, ed., *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings*, New York: Pantheon — 1972—1977., 1980
59. Geis M.L. *The Language of politics*. - NY. etc.: Springer Verl., 1987. - 189 p
60. Jonathan D. Culler. *Saussure – Harvester Press*, 1976 – p.127
61. Kvale, S. Postmodern psychology: a contradiction in terms? in S. Kvale (ed). *Psychology and Postmodernism*. London: Sage — 1992
62. Luckmann Th. *The invisible religion: the problem of religion in modern society*. MacMillan Publishing Company - 1967

63. Muratova E. The Transformation of the Crimean Tatars' Institutions and Discourses After 2014. Crimean Federal University - 2019
64. Potter, J. & Wetherell, M. Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behavior. London: Sage, 1987
65. Stark R, Bainbridge W.S. The Future of Religion: Secularization, Revival, and Cult Formation. — Berkeley: University of California Press, 1985
66. Van Dijk T., “Principles of Critical Discourse Analysis”, University of Amsterdam - 1987
67. Weber M. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen: Mohr (Siebeck), 1988
68. Wilson B. Religion in Sociological Perspective. — Oxford: Oxford University Press, 1982. — P. 150